

POČÁTEK DUŠEVNÍHO VÝVOJE: KOJENEC A JEHO SVĚT

prof. MUDr. Hanuš Papoušek, DrSc.

Příroda obdařila lidského kojence neobyčejnou přitažlivostí. Kojenec okouzluje obvykle nejen vlastní rodiče, ale ve svém okolí děti a dospělé oběho pohlaví velmi obecně. Harriet Rheingoldová zjistila, že se na novorozeneckém oddělení porodnic kromě ošetřovatelek na novorozence obracejí a hovoří k nim i nahodilí kolemjdoucí. Etologové vysvětlují, že mláďata savců a ptáků se všobecně vyznačují anatomickými rysy a formami chování, které u vyspělejších jedinců příslušného rodu vyvolávají pohotovost chránit a opatrovat mláďata. Například krysy samci nemohou sice kojit, ale v přítomnosti krysího novorozence zaujmou stejnou polohu ke kojení jako krysy samice. Podobné příklady dokládají, že lidská pozornost vůči kojenci a ochota postarat se o něho vyplývá nejen z kulturního postoje, ale také z biologicky podmíněných tendencí v lidském chování, vyselektovaných v průběhu evoluce člověka.

Není tedy divu, že moderní vývojová psychologie projevuje rostoucí zájem o předběžné formy lidského chování u ostatních savců, zejména primátů, poučuje se z analogií a pozorně hledá i rozdíly, které vedou na stopu jedinečných, typicky lidských vloh, protože druhově specifické schopnosti patří obvykle v přírodě ke zvlášť významným faktorům evoluční selekce a jsou spojeny se zvlášť účinnou vnitřní motivací.

Chybí-li ve výzkumu lidského chování možnost cíleným experimentem ověřit, zda určitá forma chování patří k vrozeným formám, je z biologického hlediska vrozený původ pravděpodobnější, vyskytuje-li se daná forma v celé zkoumané populaci bez ohledu na věkové, pohlavní nebo kulturní rozdíly, má-li pro populaci adaptivní význam a vymyká-li se její kontrola z větší části vědomému racionálnímu rozhodování. Analogicky lze v takovém případě také usuzovat na významnou roli dané formy chování v evoluční minulosti člověka, nemáme-li k dispozici jiný antropologický důkaz. Interdisciplinární spolupráci psychologů s biology, odborníky pro výzkum mozku a s pediatry nebo jinými klinickými pracovníky se v dnešní době vyznačuje většina úspěšných pracovišť vývojového výzkumu.

Lidský kojenec z evolučního hlediska

Člověk se záhy začíná odlišovat od všech ostatních živočišných druhů tím, jak používá symbolů, jak je zpracovává a integruje do mentální reprezentace sebe sama i svých bližních a jak si na tomto základě osvojí řeč a komunikuje v ní se svým kulturním prostředím. Bertalanffy (1968) jako teoretik biologických systémů zdůrazňuje tři vzájemně související kritéria, která odlišují v symbolizačních schopnostech člověka od ostatních živočichů: používání slovních symbolů, reprezentujících a zastupujících konkrétní realitu, které jsou na rozdíl od vrozených instinktů produktem učení a které jsou na rozdíl od podmíněných signálů svobodně vytvořeny. Podle jeho názoru se evoluce člověka týkala téměř výhradně evoluce symbolizační schopnosti, která se také stala základnou pro vývoj lidské kultury, protože dovozovala vytvářet z jednoduchých vjemů spolehlivé symbolické nositele diferencované informace o intelektuální nebo emoční zkušenosti.

Chceme-li tedy postihnout podstatné znaky kojeneckého období ve vývoji člověka, musíme se zaměřit jak na ty potřeby a formy chování, které jsou biologicky podmíněné a společné všem ostatním savcům, tak na ty, které jsou podmíněné kulturou a specifické

pouze pro člověka. Rozlišování biologické a kulturní determinace není však zcela jednoduché, protože i kultura se za evoluce vyvinula z biologických kořenů a má svou biologickou minulost. Primitivní formy kultury byly prokázány u opic (*Maccacus japonicus*) a bonobů (*Pan paniscus*, člověku biologicky zvlášť blízký lidoop, blíže příbuzný šimpanzi). Primitivní formy slov byly také objeveny u několika druhů opic Nového světa. Vystopovat evoluční minulost člověka a jeho kultury v paleontologii nebo antropologii je obtížné a často závislé na nepřímých důkazech a na srovnávací biologii. Ani studium ontogenetického vývoje není zcela snadné, avšak srovnání evolučního vývoje s vývojem ontogenetickým usnadňuje interpretaci oběma směry. Nemůžeme sice říci, že se ve vývoji jedince opakuje vývoj celého jeho druhu, ale stopy nalezené v jednom oboru mohou inspirovat pátrání v druhém oboru. To platí především o vývoji symbolizačních procesů.

V rané ontogenezi dítěte lze totiž v dnešním výzkumu zřetelně určit podíl biologických předpokladů a kulturních vlivů na vývoj symbolické komunikace, a dokonce i vystopovat milníky tohoto vývoje a jejich souvislosti s funkčním vývojem ústřední nervové soustavy (Papoušek & Papoušek, 1987). Tak obohacuje dnešní výzkum nejen teoretické znalosti o raném duševním vývoji, ale i podklady pro klinické a výchovné uplatnění těchto znalostí. Byl-li dříve lidský kojeneček pro počáteční neschopnost chůze považován ve srovnávací biologii za vývojového opozdilce, je dnes zdůrazňován jeho předstih ve vývoji integračních a symbolizačních schopností, a opoždění v samostatné lokomoci je považováno za jeden z předpokladů tohoto vývoje (Papoušek & Papoušek, 1984).

Vývoj myšlení a řeči u člověka je složitý proces, který se rozbíhá pod vlivem vrozených předpokladů u kojence hned po narození a je záhy vystaven kulturním vlivům, zprostředkovaným z velké části nevědomě členy intimního sociálního prostředí kojence. Předpoklady pro tuto zprostředkující roli patří k jádru vrozených rodičovských schopností, zabezpečujících každému kojenci bez ohledu na variabilní prostředí nezbytnou základní podporu pro vývoj adaptivně tak důležitých schopností, jako je myšlení a řeč.

Tyto aspekty raného vývoje člověka unikaly dlouho vědecké pozornosti a vymykaly se ovšem i výzkumu lidského chování na zvířecích modelech. Proto dřívější interpretace zužovaly pozornost na citovou vazbu mezi kojencem a matkou, připisovaly matce centrální roli a tím také výlučnou zodpovědnost za citový a mentální vývoj kojence. Považovaly počáteční období citové vazby za kritické pro celý další vývoj osobnosti, avšak podceňovaly význam předřečového vývojového období pro vývoj řeči u dítěte a nedostatečně se zabývaly evolucí rodičovských funkcí u člověka.

Teprve v posledních letech se množí vědecké informace osvětlující podstatu interakcí mezi kojencem a rodiči a vzájemné vztahy mezi emočními a integračními procesy kojence, svědčící proti kritickému významu kojeneckých zážitků pro další vývoj a dokládající didaktický význam raných interakcí pro vývoj kojenceva myšlení a dorozumívání. Primatoložka Bardová (1995) upozorňuje např., že u šimpanzů závisí výchovný úspěch matky mnohem více na jejích předchozích zkušenostech v péči o kojeneckého sourozence než na tom, kdo a jak o ni pečoval v jejím vlastním kojeneckém věku. Z uvedeného vyplývá, jak je mezioborová spolupráce důležitá pro výklad procesů, charakterizujících kojenecký věk člověka, a jak užitečné je spojovat ontogenetické hledisko s evolučním. Stejně významný je ovšem i přínos výzkumu, zabývajícího se vývojem integračních a komunikačních schopností kojence a podporou, které se tomuto vývoji dostává od kojenceva přirozeného sociálního prostředí.

Začátky myšlení a dorozumívání v lidském životě

Obrat od spekulativní interpretace raného duševního vývoje k experimentálnímu výzkumu byl předznamenán zavedením spolehlivých laboratorních metod pro studium např. orientačních (Fantz, 1963) nebo instrumentálních (Papoušek, 1961) pohybů hlavy, obranného mrkání (Janoš, 1965), sacích pohybů (Sameroff, 1965) nebo evokovaných mozkových potenciálů (Hecox, 1975). Záhy poté byly opraveny starší názory, že novorozenec po několika týdnech nevidí a neslyší, nebo že kojeneček pro nedostatečnou myelinizaci mozkové kůry nevytváří v prvním půlroce života ani jednoduché podmíněné reflexy.

Například vynalézavé modifikace habituálních a dishabituálních testů pomohly prokázat senzoricou diferenciaci a preferenci akustických vjemů již v posledních měsících intrauterinního života, identifikaci matky na základě předporodní akustické zkušenosti novorozence, rozlišení dvou současně předvedených melodií a jejich holistické zpracování u kojenců ve věku nad 5 týdnů anebo kategorické vnímání barev ve věku 4 měsíců.

Analýza instrumentálních pohybů hlavy byla modifikována tak, že bylo možno demonstrovat u novorozenců preferenční a intencní regulaci pohybů, u 4-měsíčních kojenců schopnost odhalit a koncipovat pravidla zevní stimulace a transformovat takové koncepty (včetně jednoduchých numerických konceptů) při změně pravidel (Papoušek, 1977). Přitom se také v chování kojence zřetelně projevovala vnitřní motivace k exploraci, učení a řešení problémů nezávisle na jiných potřebách organismu. Dlouhodobé studium odhalilo, na čem závisí úspěšné učení kojenců. Jde například o závislost na věku a celkovém behaviorálním a emočním stavu kojence, na „didaktickém uspořádání“ experimentů od snadných ke složitějším a na tom, jak se kojeneček „naučil učit se“.

V psychickém vývoji kojence probíhá celá řada dílčích procesů, které na sebe zdánlivě navazují jako závislá řada vývojových stupňů, v níž teprve úspěšné dokončení nižšího stupně dovoluje další vývojový stupeň. To nebylo zatím vědecky zkoumáno, ale ve vývoji chůze nebyla podobná závislost zjištěna. Dlouhodobá pozorování (Largo, 1995) odhalila značnou variabilitu v pořadí vývojových fází lokomoce. Některé děti dokonce přeskochí určité fáze a přece se naučí chodit bez opoždění a bez poruch. Výsledky takových pozorování varují před neověřenými pokusy zjednodušovat interpretaci vývojového procesu a hledat jednoduchá kritéria pro predikci dalšího vývoje nebo pro orientaci výchovných či léčebných zákroků.

Právě pražský výzkum, který se nespokojoval se statistickým průkazem učení v jednorázovém vyšetření skupin pomocí operantního podmiňování, ale zaměřoval se na studium celého procesu instrumentálního učení u každého jedince až po kritérium stability, prokázal, jak málo znamená generalizovaný závěr, že „kojeneček je schopen se učit“, nevěnujeme-li pozornost individuální variabilitě a okolnostem, za jakých se kojeneček učí, čemu se učí a čím může být proces učení narušován.

Ve výchovné praxi vedla povrchní znalost procesu učení mj. ke komerčnímu zneužití ve formě „prenatálních univerzit“ pro výchovu „superbabies“ nebo v záplavě tzv. „výchovných hraček“ pro kojence. Experimentální průkaz, že krysí mozek se lépe vyvíjí v uměle zpestřeném prostředí než v naprosto chudém, bývá přitom také často citován. Tak zjednodušená argumentace může však mít za následek, že rodiče nedomyslí, jak přirozeně pestré a výchovně cenné prostředí dítěti sami poskytují a jak dítě ochudí, jestliže mu vlastní účast nahradí kupou výchovných hraček.

Ve výchově kojence je kvantita stimulace méně důležitá než její struktura a vztah jednak k funkci právě se vyvíjejících schopností a jednak k interakci se sociálním prostředím. Kojenec je od narození výrazně motivován k tomu, aby se nejen seznamoval všemi smysly se svým okolím, ale aby také odhaloval dosah vlastní činnosti a pravidla, za nichž může vlastní činností něčeho dosáhnout. Začátkem 3. měsíce se nápadně urychlí jeho schopnost učit se a začíná se projevovat schopnost odhalit pravidla hry v interakci s okolím, koncipovat je a řídit se jimi v kontrole vlastního jednání. Ve 4.–5. měsíci si osvojí již poměrně složitá pravidla a radostně vychutnává úspěchy své kontroly nad chováním svých partnerů. Právě v tomto druhu výzkumu dosáhlo pražské pracoviště (Ústav pro péči o matku a dítě v Podolí) mezinárodně uznaného primátu již v 60. letech.

Tyto kojencovy schopnosti hrají důležitou roli ve vývoji sociální komunikace a později řeči. Přitom se zvláště jasně projevuje vzájemná souvislost mezi zráním kojeneckého organismu, měnící se motivací k učení a podpůrnými zásahy rodičů či sourozenců. Pro novorozence je např. nejdůležitější hladce koordinovat sání, dýchání a polykání tak, aby byly vysoké metabolické nároky organismu pokryty bez nebezpečí zalknutí. Anatomicky tomu napomáhá relativně vysoká poloha hrtanu, která je však nevýhodná pro jemnou diferenciaci řečových zvuků. S tím, jak se v dalších měsících hrtan vzdaluje od lebeční spodiny a uvolňuje prostor pro rezonanční dutiny nad hrtanem, a jak se začíná vyvíjet mléčný chrup, vznikají nové možnosti ve vývoji řečových zvuků.

U novorozence začíná tento vývoj nejprve prodlužováním výdechu a modulací melodie hlasu v nesčetných malých cvičeních a pokračuje směrem k prvním souhláskám, k rytmizaci ve svalové koordinaci a konečně k vytváření prvních slabik. Jde tu tedy až do té doby o procedurální učení. Teprve kolem 7–8 měsíců, tj. v době, kdy se funkčně začíná uplatňovat řečově dominantní mozková hemisféra, vyvíjí se schopnost zpracovat i deklarativní informaci a osvojit si prvá slova. Slyšitelným projevem této schopnosti jsou zřetězené slabiky. Následují prvá slova, která tak znamenají nástup kulturních faktorů, jejichž význam v dalším vývoji rychle narůstá. Později bude ještě vysvětleno, jak se v souvislosti s vývojovými změnami u kojence mění také formy podpůrných rodičovských intervencí.

Dobrému pozorovateli neunikne, že se aktivace integračních procesů již v případě nejjednoduššího podmiňování u kojence týká celého organismu. Kojenec ještě nedovede skrytě myslet a řešit problémy. Nejsou-li nám přístupny samy neurální procesy spojené s učním, můžeme si o nich učinit dostatečnou představu podle toho, co pozorujeme v celkových pohybech, v napětí svalů, ve změnách dechu, v hlasových a mimických projevech. Zhruba platí, že v obtížné fázi učení kojeneček až přehnaně zvyšuje celkovou aktivaci a prozrazuje nepříjemné emoční zážitky, kdežto v době úspěšného řešení se naučené reakce ekonomizují, omezují se na nezbytné minimální formy reakcí a jsou provázeny projevy příjemných emočních zážitků. Ve věku, kdy jsou zevní podpůrné intervence zvláště důležité, skýtá tedy taková zpětná vazba důležitou informaci pro jejich časování a dávkování.

Zvláštní místo zaujímá v integračních schopnostech člověka hravost. Její funkční podstata je těžko definovatelná a snad již proto se jí dostalo ve výzkumu raného vývoje méně pozornosti než v pozdějším dětství. Podle některých autorů (např. Huizinga) přispěla hravost podstatně ke vzniku lidské kultury a skýtá výhodnou základnu pro školní výuku dítěte (Komenský). Neurální struktury nutné pro hravost jsou známy a nacházejí se již u evolučně nejstarších savců v těsné blízkosti center pro rodičovské funkce. Komplexita hry narůstá směrem k mladším druhům savců, zejména primátům. Současně se během evoluce zvy-

šuje podíl rodičovských intervencí na hře mláďat. Biologicky vzato, svědčí univerzalita hravosti a její rodičovská podpora o adaptivním významu hry v evoluci savců.

Člověk je jedinečný v tom, že neztrácí schopnost hravosti po celý život, že si dovede hrát prakticky s čímkoliv – od nejjednodušších pohybů až po složité myšlenkové pochody a abstraktní pojmy – a že k jeho kultuře patří pestrá paleta zařízení, která hru organizačně nebo technologicky obohacují. Autor sám studoval hravost v souvislosti se schopností kojence nejen vytvářet koncepty, ale stávající koncepty také znovu otevírat a transformovat. Právě tuto transformační schopnost považuje za důležitý základní integrační proces ve vývoji směrem k pozdější tvořivosti, vynalézavosti nebo humoru a tím také ke schopnosti čelit nudě a dogmatizaci nezralých konceptů nebo pověr.

Význam kojencova prostředí

Z mnoha důvodů lze vývoj kojence poznat jedině s přihlédnutím k jeho přirozenému sociálnímu prostředí. Okolnost, že v interakčních systémech, jakými je např. kojeneček s matkou, otcem nebo jiným pečovatelem, kojeneček představuje partnera s minimálními životními zkušenostmi a komunikačními schopnostmi, kdežto dospělý naopak partnera s bohatými zkušenostmi a s vyspělou řečí, předurčuje tomuto systému charakter didaktického systému. Podobně je tomu i u ostatních savců. Od hlodavců směrem k šelmám a primátům přibývá v repertoáru rodičovského chování vůči mláďatům intervencí, které lze označit jako výchovné a které jsou biologickým předstupněm racionální didaktiky u člověka. U evolučně starších druhů savců spočívá rodičovská péče hlavně v obživě a ochraně mláďat, avšak směrem k šelmám a primátům přibývá usměrňování mláďat ve výběru potravin, v nácviku skupinového lovu a skolení kořisti anebo u lidoopů v péči dcery o malého sourozence.

U člověka se výchova dítěte stala součástí kultury a byla vědomě a racionálně zakotvena ve formální didaktice. Její zakladatel, Jan Amos Komenský, podrobně rozpracoval systém a zásady racionální didaktiky pro školní věk, ale pro prvá léta života považoval přirozenou formu mateřské výchovy za optimální a řídil se jejími rysy i při návrhu předškolní výchovy v instituci, kterou nazval „mateřská škola“. Teprve před dvěma desetiletími se však podařilo objasnit formy výchovných rodičovských intervencí, podporujících vývoj myšlení a řeči u kojence (Papoušek & Papoušek, 1977).

Potíže a příčiny dřívějších neznalostí spočívaly v tom, že nejdůležitější formy takových rodičovských intervencí spadají do oblasti neuvědomovaného čili intuitivního chování, takže rodiče sami nedovedou vysvětlit, zda a jak pomáhají kojenci nacvičovat produkci řečových zvuků, učit se, odhalovat a koncipovat pravidla interakčních jevů, řešit problematické situace a komunikovat neverbálně nebo verbálně s okolím. Metoda interview nebo dotazníků nutně selhávala a bylo nutno ji nahradit pečlivým pozorováním a mikroanalýzou interakcí mezi kojencem a rodiči, než se podařilo formy rodičovských intervencí objevit.

Při rozlišování vědomého a intuitivního jednání se nejedná o kategorie definované Freudem v psychoanalytické teorii, ani o kategorie instinktů definované Lorenzem v etologii, nýbrž o dnešní poznatky z výzkumu mozku a jeho hemisférické diferenciaci. Podle nich je vědomí vázáno na komplexní souhru neuronální sítě a je úzce spojeno s funkcemi verbální, deklarativní symbolizace. Vědomá percepce neurální stimulace vyžaduje i při přímém dráždění mozkové kůry nejméně 500 ms stimulace, vědomá odpověď tedy začne po relativně dlouhé latenci. Intuitivní jednání naproti tomu probíhá rychleji (latence jsou většinou kratší než 500 ms), nevyžaduje takovou psychickou koncentraci jako vědomé rozhodování a také mnohem méně jednající osobu unavuje.

Intuitivní rodičovské intervence závisejí převážně na biologických faktorech regulace, včetně vrozených tendencí, které jsou stabilnější než faktory kulturní. Proto nepodléhají módním výkyvům v motivaci a zaručují základní podporu myšlení a řeči u kojence, vyplývající z evoluční zkušenosti celého druhu. Tato záruka je o to bezpečnější, že intuitivní rodičovská didaktika je značně univerzálním biologickým jevem, málo závislým na rozdílech ve věku, pohlaví nebo kultuře. Matka má sice pro tuto didaktickou péči nejlepší předpoklady, je v ní však zastupitelná. V některých kulturách, zejména u amerických indiánů a jihovýchodních asijských národů, plní tuto stránku rodičovské péče převážně starší sourozenci a děti ze sousedství.

Základním předpokladem didaktického předávání zkušeností je ovšem komunikace mezi oběma partnery, a právě té bylo dlouho věnováno málo pozornosti v kojeneckém období před výskytem prvního slova. Podle nových studií (Papoušková, 1994) je tato komunikace s preverbálním kojencem nejen možná a funkčně efektivní, ale také didakticky tak smysluplně přizpůsobená vývojovému stupni kojence, jako kdyby byla programována odborníky a nikoli biologickými předpoklady pro intuitivní chování rodiče.

Při setkání s kojencem projeví např. většina osob nejen sklon mluvit k němu, ale také nevědomky přizpůsobí řeč tak, aby byla kojenci srozumitelná a usměrňovala jeho komunikační schopnosti k dalšímu pokroku ve vývoji řeči. Řeč ke kojenci má svá zvláštní pravidla, jimiž se podstatně liší od řeči ke starším dětem a dospělým. Je zpomalená (obvykle čtyřnásobně), samohlásky a přestávky mezi slabikami a slovy jsou prodlouženy a co do struktury je rozčleněna v menší celky, které se často opakují. Průvodní paralinguální mimika a gestikulace je nápadně zesílená stejně tak jako i prosodické hlasové projevy, především melodie řeči.

V konverzaci mezi dospělými je melodie řeči poměrně nenápadná a je podřízena syntaktickým pravidlům – dává větě smysl oznámení, otázky, varování, rozkazu apod. V řeči ke kojenci platí zcela jiná pravidla. Beze vztahu k sémantické struktuře se objeví nové a velmi výrazné melodické kontury, jejichž skupina není velká, ale které se vícekrát opakují, a to v závislosti na kontextu komunikace a na tom, co má být v takové souvislosti kojenci sděleno. Seskupení melodických kontur představují prvá kategorická sdělení, kterými se rodiče obracejí na kojence ve věku, kdy se sám ještě nemůže vyjádřit jinak, než změnou melodie ve své vokalizaci.

Didaktické vedení kojence k řeči začíná tedy procedurálními aspekty (jak prodlužovat vokalizaci, modulovat melodii hlasu, střídát se s partnerem v dialogu). Rodiče postupují didakticky i v tom smyslu, že nejprve navodí u kojence aktivní bdělý stav, získají jeho pozornost, předvádějí vokální modely, povzbuzují jejich napodobování a odměňují kojence za nápodobu projevy radosti. Takové „lekce“ se opakují mnohokrát denně a postupují s vývojem kojence od kontroly dechu a melodické vokalizace k vytváření souhlásek, rytmickému členění výdechu, k vyslovování souhlásek a slabik. Jakmile je kojeneček schopen zdvojit slabiku během jednoho výdechu, začínají toho rodiče využívat k tomu, že každou takovou novou dvojici berou jako potenciální slovo, přisoudí jí určitý význam a v mnoha hrových situacích předvádějí její reprezentační symbolickou účinnost. Od této chvíle přecházejí rodiče od procedurální stránky komunikace ke stránce deklarativní a tím také od biologicky determinované intuitivní didaktiky ke kulturně determinované verbální didaktice.

Každá minuta interakčního dialogu s bdělým kojencem obsahuje několik takových intuitivních didaktických lekcí, které podporují nejen vývoj komunikace, ale také myšlení. Zjednodušená a repetitivní struktura rodičovského chování usnadňuje kojenci koncipování,

kognitivní zpracování a záhy také predikci rodičova chování. Kojenec poznává souvislosti rodičova chování a brzy objevuje vlastní možnosti, jak je kontrolovat, za jakých podmínek a podle jakých pravidel. Fyzikální prostředí neskýtá zdaleka tolik pestrych příležitostí k procvičování integračních schopností kojence jako interakční dialog se sociálními protějšky, nemluvě o tom, že interakční partner intuitivně přizpůsobuje časování a dávkování didaktických lekcí momentálnímu stavu kojence, obohacuje dialog radostnými emočními zážitky, nejedná jenom z vlastní iniciativy, ale také se didakticky podřizuje vůli kojence. V těchto vlastnostech není nahraditelný výchovnými hračkami a technicky zprostředkovanou stimulací.

Přímý průkaz integračních procesů, probíhajících u kojence během sociálních interakcí, není ani za dnešních podmínek možný. Pomáhá pouze „nejpřiléhavější hypotéza“, nepřímě podložená mikroanalýzou dříve zmíněných forem chování, které provázejí kojencovo učení a řešení problémů, anebo studium příhodných odchylek v populaci. Bornstein (1985) studoval z tohoto hlediska vývoj dvojčat a zjistil, že se jim dostane méně než polovina obvyklých didaktických intervencí matky, a že ve věku 15 měsíců se již opoždují v mentálním vývoji a v řeči za kontrolními kojenci.

V tomto článku bylo možno vybrat jen některé příklady z výzkumu raného duševního a komunikativního vývoje dítěte a uvést dnešní interpretaci jeho sociálních interakcí, v nichž se tomuto vývoji dostává účinné podpory. Již uvedené příklady naznačují, že nové interpretace mají nejen teoretický význam, ale i praktický dosah v otázkách rané výchovy a klinický dosah ve vztahu k patogenezi poruch chování.

Klinický význam uvedených poznatků

Jak již bylo řečeno, funkce, které se v evoluci člověka uplatnily, jsou spojeny se zvlášť výraznou vnitřní motivací. Dojde-li v nich však k poruchám, pak také zvlášť snadno vznikají závažné celkové poruchy chování. Biologicky účinné mechanismy regulace chování se za nepříznivých podmínek stávají účinnými patogenetickými mechanismy nebo naopak také účinnými mechanismy terapie. Vývoj symbolizační schopnosti a řeči je v tomto směru názorným příkladem. Otevřel v evoluci člověka jedinečně výhodné perspektivy a zprostředkoval mnohé radostné zážitky. Předpoklady k tomu jsou biologicky zakotveny v motivaci a fyziologických funkcích jak u kojence, tak u členů jeho světa. Poruchy nebo ztráta komunikace vedou naopak k nepříjemným frustracím, popřípadě k fatálním zvratům v sociální interakci.

Bylo by chybné spoléhat se u komunikačních funkcí člověka na to, že jejich biologická determinace znamená také zvýšenou rezistenci vůči patogenetickým faktorům. Snad proto, že jsou, evolučně vzato, ještě zcela mladé a jejich neuronální podklad neobyčejně komplexní, podléhají různým nepříznivým vlivům jak u kojence, tak u rodičů poměrně často. Metablické poruchy, hypoxické stavy a různé infekce ohrožují jejich vývoj během intrauterinního i postnatálního života kojence, stejně jako porodní a jiná traumata mozku. Intuitivní schopnosti rodičů fungují spolehlivě pouze za příznivých podmínek. Mohou být utlumeny nebo narušeny nejen následkem psychických poruch, např. laktační depresí matky po porodu, ale již vlivem konfliktních situací, stresu nebo snahy rodičů promítat manželské problémy do chování dítěte.

Příčiny interakčních poruch jsou často mnohočetné. Např. nežádoucí těhotenství může vést k těhotenskému stresu, ohrožujícímu vývoj plodu, ke ztrátě partnera a k dalším sociál-

ním konfliktům, ke zvýšenému porodnímu riziku a k ekonomickým obtížím po porodu. Situaci může navíc komplikovat alkoholismus, ztráta zaměstnání a komunikační obtíže s kojencem buď předčasně narozeným, nebo postiženým perinatálními komplikacemi. Místo interakcí, které vedou k oboustranným radostným emočním zážitkům a které mohou upevňovat psychickou odolnost vůči rizikovým faktorům, vzniká pak bludný kruh, v němž interakce selhávají, komplikace se zřetězí a nakonec vedou k poruchám chování u kojence, nebo k zablokování rodičovských schopností a k projevům násilí rodičů vůči dítěti.

V tomto sdělení nelze zacházet do podrobností diagnostiky a terapie interakčních poruch, avšak z uvedeného vyplývají některé obecnější podněty k úvaze. Význam rané komunikace je často podceňován, ale její porucha může být vždy primární příčinou nebezpečných bludných kruhů. Dlouhodobý křik kojence nemusí být vždy příznakem nemoci, ale také protestem proti nesrozumitelnosti rodičů, která opět nemusí znamenat deficit v citové vazbě, ale deficit ve výraznosti komunikačních projevů následkem stresu, nebo deficit v čase, kdy je někdo z rodičů vůbec dítěti dostupný. Intuitivní výchovu kojence nelze rodičům předepsat v racionálních pokynech, ale lze její nedostatek někdy rychle odstranit, pomůžeme-li jim upravit denní program tak, aby se kojenci dostatečně věnovali v době jeho aktivního bdění, a vysvětlíme-li jim, že „pouhá zábava s kojencem“ je právě to, co kojenec nejvíce potřebuje. Rychlé tempo vývoje v kojeneckém věku nedovoluje dlouhé otálení s nápravnými kroky. Slibuje-li psychoterapie rodičů zlepšení jejich problémů ve 2–3 měsících, je to z kojencova hlediska nebezpečně pomalá terapie a musí být kombinována s rychlejším řešením jeho problémů.

Podobně jako ve výzkumu raných interakcí, lze i v terapii jejich poruch očekávat optimální řešení od interdisciplinární spolupráce odborníků, která umožní včasný a rychlý rozbor poruch ze všech zmíněných hledisek a bez otálení se pokusí o nápravu v potřebném směru. Nelze však přehlížet klinická data, která signalizují stoupající frekvenci interakčních poruch v souvislosti s rostoucím socioekonomickým zatížením rodin s malými dětmi.

Literatura k další orientaci:

- Bornstein, M.H., & Lamb, M.F. (1992). *Development in infancy. An introduction*. 3rd edition. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Osofsky, J.D. (Ed., 1987). *Handbook of infant development*. 2nd edition. New York: Wiley.
- Papoušek, H., & Papoušek, M. (1987). *Intuitive parenting: A dialectic counterpart to the infant's integrative competence*. In J.D. Osofsky (Ed.), *Handbook of infant development*, 2nd edition (pp. 669–720)
- Papoušek, H., & Papoušek, M. (1984). Learning and cognition in the everyday life of human infants. In J.S. Rosenblatt, C. Beer, M.C. Busnel, & P.J.B. Slater (Eds.), *Advances in the study of behavior*, Vol. 14 (pp. 127–163). New York: Academic.
- Papoušek, H., & Papoušek, M. (1989). Intuitive parenting: Aspects related to educational psychology. In B. Hopkins, M.G. Pecheux, & H. Papoušek (Eds.), *Infancy and education: Psychological considerations*. *European Journal of Psychology of Education*, 4 (2, Special Issue), 201–210.
- Papoušek, H., & Papoušek, M. (1992). Beyond emotional bonding: The role of preverbal communication in mental growth and health. *Infant Mental Health Journal*, 13, 43–53.
- Papoušek, M. (1994). *Vom ersten Schrei zum ersten Wort: Anfänge der Sprachentwicklung in der vorsprachlichen Kommunikation*. Bern: Huber.